

TB

05154

De Beteekenis van het Oosten
voor de klassieke Oudheid.

REDE,

gehouden bij de overdracht van het
Rectoraat der Vrije Universiteit, den
21sten October 1912,

DOOR

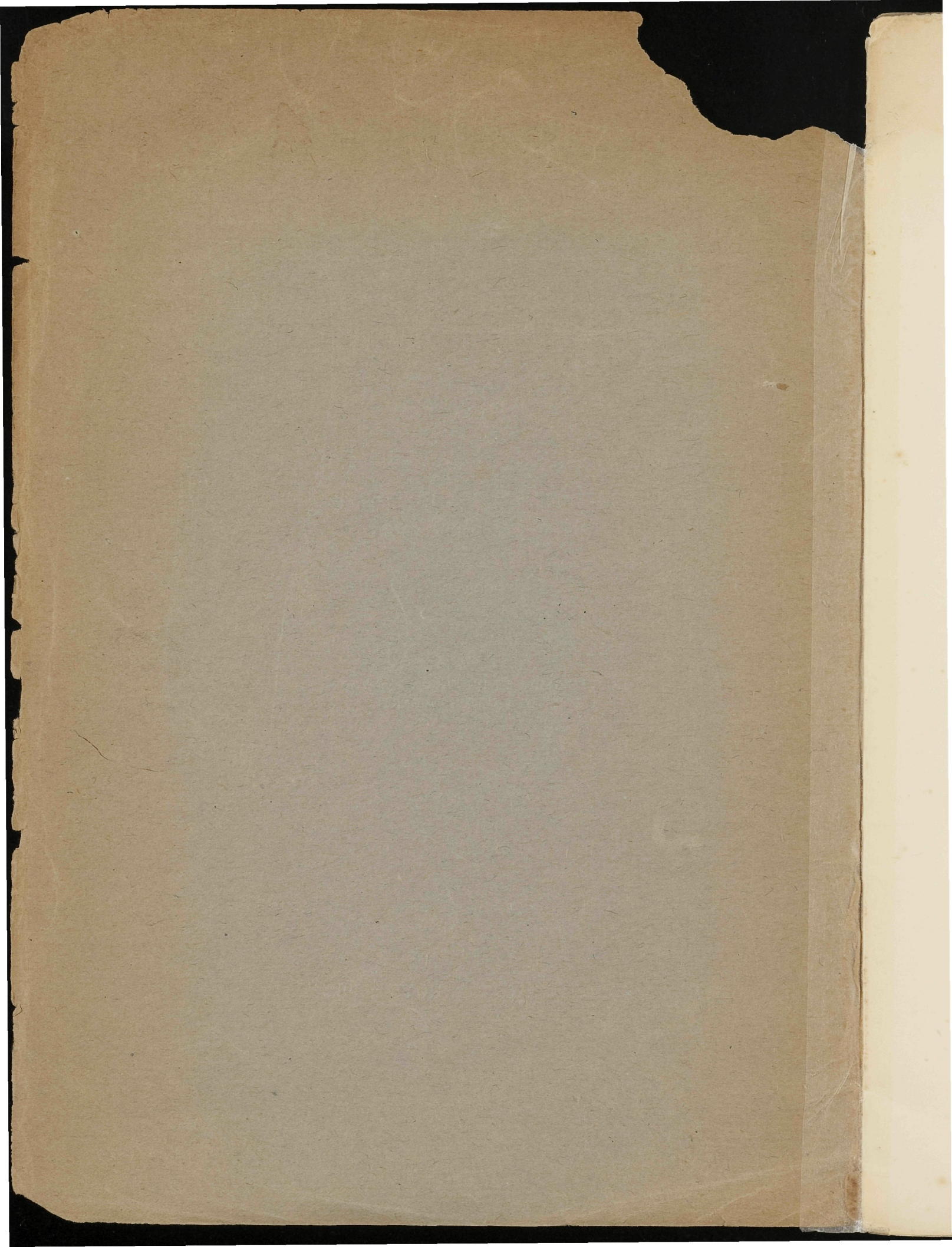
DR. R. H. WOLTJER,
HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT VAN
LETTEREN EN WIJSBEGEERTE.

UTRECHT :: G. J. A. RUYS :: 1912.

N 48

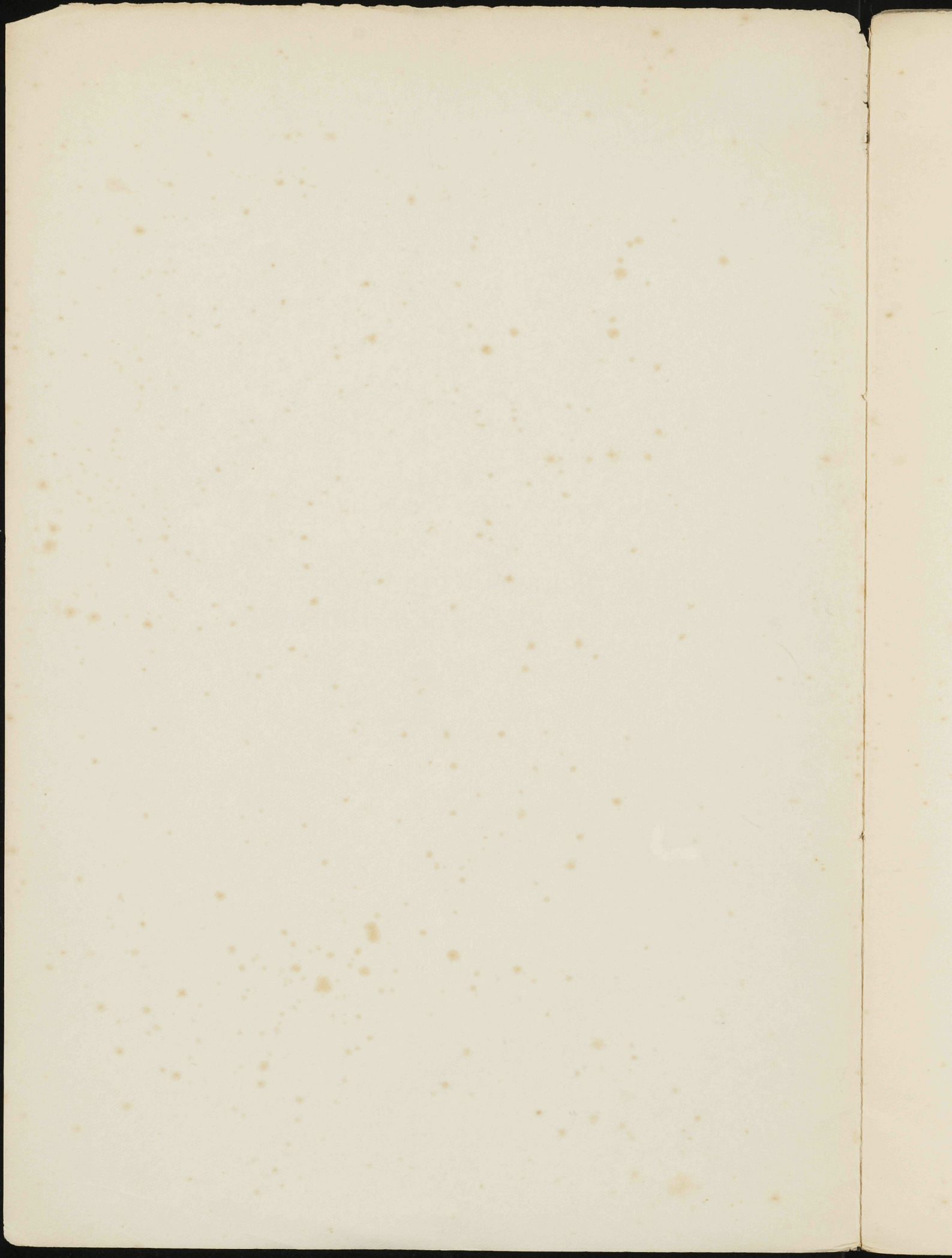

N 40

DE BETEKENIS VAN HET OOSTEN
VOOR DE KLASSIEKE OUDHEID.

De Beteekenis van het Oosten
voor de klassieke Oudheid.

REDE,

gehouden bij de overdracht van het
Rectoraat der Vrije Universiteit, den
21sten October 1912,

DOOR

DR. R. H. WOLTJER,

HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT VAN
LETTEREN EN WIJSBEGEERTE.

UTRECHT :: G. J. A. RUYS :: 1912.

De Betekenis van het Oosten
voor de klassieke Oudheid

Redd. Dr. J. van der
Kroon, hoogleeraar in de
Historie der Vrije Universiteit
van Amsterdam, 1891

HOOGGEERZAME HEEREN DIRECTEUREN ONZER VER-
EENIGING!

HOOGACHTBARE HEEREN CURATOREN DEZER HOOG-
SCHOOL!

HOOGGELEERDE HEEREN HOOGLEERAREN!

ZEERGELEERDE HEEREN DOCTOREN IN ONDERSCH-
DENE WETENSCHAPPEN!

WELEERWAARDE HEEREN BEDIENAREN DES WOORDS!

WELEDELE HEEREN STUDENTEN!

EN VOORTS GIJ ALLEN, DIE, VAN WAT NAAM OF
RANG OOK, HERWAARTS OPKWAAMT, OM DEZE
PLECHTIGHEID MET UWE TEGENWOORDIGHEID TE
VEREEREN!

ZEER GEACHTE EN ZEER GEWENSCHTE TOEHOORDE-
RESSEN EN TOEHOORDERS!

Toen nu enkele jaren her de bekende Straatsburger
hoogleraar KARL JOHANNES NEUMANN op den dies natalis
der Keizer-Wilhelms-Universiteit zijn eminente rede hield
over „Entwicklung und Aufgaben der alten Geschichte”,
kon hij beginnen, zijn auditorium te wijzen op eene
arbeidsverdeeling, die mij althans in deze oogenblikken
niet onbenijdenswaardig voorkomt. „Wenn am Stiftungs-
feste der Universität” — aldus ving hij aan — „der Rektor
des vergangenen und der des neuen Jahres nacheinander

zu Worte kommen, so spricht der Prorektor als Rektor und der Rektor als Professor". Niet aldus ten onzent. Wat aan Straatsburg's Hoogeschool door rector en prorektor *tezamen* pleegt te geschieden, wat aan de meeste academies in ons land op verschillende tijdstippen plaats vindt, dat is aan onze Vrije Universiteit, gelijk ook bij haar roemrijke zuster in het Noorden, de tweeledige taak, die haar heengaande rector in één zelfde ure te vervullen heeft, de taak om als *hoogleeraar* het woord te voeren en als *rector*. Als *rector* wordt hij geroepen, een overzicht te geven van de lotgevallen onzer Hoogeschool in het jaar dat voorbijging; als *hoogleeraar* is het zijn plicht, uit de tresoren der hem toebetrouwde wetenschappen iets van datgene te toonen, dat ook buiten den engen kring der vakgenooten belangstelling wekken kan.

Dat tot dusver eene zoodanige combinatie van twee heterogene zaken aan ééne van beide schade heeft veroorzaakt, zou ik reeds uit hoffelijkheid tegenover mijne voorgangers niet durven beweren; dat ze het op den duur wel zal doen, en met name, bij uitbreiding onzer Universiteit en daarmee gepaarde vermeerdering der administratieve besognes, de „fata” tegenover de rede niet tot hun recht zullen kunnen komen, schijnt mij reeds op grond van eigen ervaring ontwijfelbaar. Wellicht worden daardoor de gezaghebbers onder ons genoopt, verandering der bestaande regeling te overwegen, en zal reeds mijn opvolger van die overweging de vrucht kunnen genieten; ik echter wil trachten, aan mijn tweeledigen plicht zoo goed mogelijk te voldoen, door U, vóór ik de lotgevallen onzer Universiteit medeel in het afgelopen jaar, enkele oogenblikken te wijzen op een van de meest belangrijke punten binnen het gebied mijner wetenschap: de beteekenis van het Oosten voor de klassieke oudheid.

Het is zeker niet een der minst verblijdende kenmerken van de wetenschap onzer dagen, dat de grenzen tusschen haar verschillende deelen steeds meer verflauwen. Moge voor de experimenteel-exacte disciplinen de specialiseeringsperiode nog niet voorbij zijn, toch begint zelfs daar het inzicht veld te winnen, dat de band met het geheel niet dan tot groote schade voor de deelen uit het oog verloren worden kan. Veel verder echter heeft dit proces doorgewerkt bij de historische wetenschappen. „Es ist mir beschieden gewesen,” — aldus reeds voor bijna 20 jaar de door philologen en juristen om strijd verheven MOMMSEN — „an dem grossen Umschwung, den die Beseitigung zufälliger und zum guten Teil widersinniger, hauptsächlich aus den Fakultätsordnungen der Universitäten hervorgegangener Schranken in der Wissenschaft herbeigeführt hat, in langer und ernster Arbeit mitzuwirken. Die Epoche, wo der Geschichtsforscher von der Rechtswissenschaft nichts wissen wollte, und der Rechtsgelehrte die geschichtliche Forschung nur innerhalb seines Zaunes betrieb, wo es dem Philologen als ein Allotrium erschien, die Digesten aufzuschlagen, und der Romanist von der alten Literatur nichts kannte als das Corpus iuris, wo zwischen den beiden Hälften des römischen Rechts, dem öffentlichen und dem privaten, die Fakultätslinie durchging, wo der wunderliche Zufall die Numismatik und sogar die Epigraphik zu einer Art von Sonderwissenschaften gemacht hatte und ein Münz- oder ein Inschriftenzitat ausserhalb dieser Kreise eine Merkwürdigkeit war — diese Epoche gehört der Vergangenheit an.” Dat was in 1893. Thans ziet men in, dat zelfs MOMMSEN nog niet ver genoeg ging en durft VON WILAMOWITZ over zijne „Römische Geschichte” het oordeel uitspreken, dat ze als gevolg daarvan in alles, wat ze over de Grieksche wereld zegt waarmede Rome

in aanraking komt, eene door en door verkeerde voorstelling geeft: „les idées marchent"! Het gaat nu niet meer om den samenhang van Romeinsch recht en Romeinsche geschiedenis, van geschiedenis en philologie, van philologie en archaeologie, maar om den samenhang tusschen alle uitingen van het geestesleven der oudheid, van Grieksche en Romeinsche historie, van Grieksch en Romeinsch recht, van profane en gewijde geschiedenis, van philologie en theologie, van Oosten en Westen, kortom over de oudheid als één geheel.

Dat, in aanmerking genomen de ontzaglijke vermeerdering van materiaal en de hoogere eischen van bewerking, die thans gesteld worden, hiermede een niet onbelangrijke verzwaring gegeven is van de wetenschappelijke taak, kan ook hij niet ontkennen, die den arbeid der voorgelachten hooger aanslaat, dan niet zelden geschiedt. Evenzeer staat echter vast, dat tegen het nadeel dat hierin gelegen is, reeds nu de verkregen winst ruimschoots opweegt: de terugkeer tot eene te onzaliger ure verbroken samenwerking van al degenen die zich bezig houden met de geschiedenis onzer kultuur, heeft eerst weer het inzicht ontsloten in den gang der oude historie, dat voor eene vruchtbare beoefening dier historie, sterker nog, voor het verstaan dier kultuur zelve, onontbeerlijk is.

Van dit algemeene gezichtspunt uit moet naar mijne meening het probleem worden bezien, waarop ik mij veroorloofde, Uwe aandacht te vestigen: zoo ergens, dan blijkt hier, hoe alleen universeel-historische beschouwing tot het juiste inzicht leiden kan; ook hier hebben kunstmatige scheidsmuren langen tijd dat inzicht belemmerd en daarmede een organische behandeling der oude historie onmogelijk gemaakt;

ook hier heeft herboren historische zin, gepaard met eene verbeterde methode en gevoed door eene ongekende vermeerdering van het historische materiaal, de staketsels weggenomen en een samenhang doen zien, waarvoor een vroeger geslacht geen oog hebben kon.

De vraag naar den invloed van andere kulturen op de hunne heeft reeds vroeg ook de Grieken zelf bezig gehouden. Belangstelling voor het vreemde en nieuwe was niet slechts in de dagen van den Apostel PAULUS een eigenschap van het Grieksche volk, die de aandacht trok. Wat in het begin van het epos van hun held wordt geroemd, — dat hij veler menschen woonplaatsen zag en hun gezindheid leerde kennen, — is typisch voor hen allen. Van MENELAUS verhaalt datzelfde epos, hoe hij op zijne omzwervingen naar Cyprus en Phoenicië, naar Egypte en Aethiopië, tot de Sidoniërs en de Eremboi (wellicht de Aramaeërs) was gekomen; *θεωρίης εἶναι*, om de wereld te zien, verlaat SOLON zijn vaderstad en trekt rond in het Oosten; op zijne reizen brengt HERODOTUS de stof voor zijn werk bijeen; in den vreemde heeft wellicht ook PLATO zijn wijsheid verdiept en vermeerderd. Zoo breidt zich, dank zij meê de Jonische wetenschap, der Grieken geestelijke horizon al meer uit, en komen ze indirect of rechtstreeks in aanraking met een cultuurwereld, wier raadselachtige grootschheid hun licht ontvlamden geest niet slechts met bewondering vervulde, maar hen ook er toe leiden moest, tusschen haar en hun eigen beschaving verband te zoeken. Was echter eerst op de overeenstemming de aandacht gevestigd, dan kon voor den objectieven beoordeelaar niet twijfelachtig zijn,

wie de gevenden waren, wie de ontleenenden. Zoo wijst reeds HERODOTUS op den Egyptischen oorsprong van Grieksche godennamen en Grieksche orakels, en spreekt als zijne overtuiging uit, dat de Hellenen zonneuurwerk, zonnewijzer en dagindeeling van de Babyloniërs overgenomen hebben. Nu heeft zeer zeker in de eigenlijke klassieke periode eene andere strooming de overhand: eerst door de Perzische oorlogen, dan door expedities als die der tienduizend, komt bij de Grieken die minachting voor de „barbaren” op, die zelfs tot op onzen tijd de geschiedbeschouwing heeft beheerscht. Maar tevens blijkt reeds hieruit — GRUPPE heeft er terecht op gewezen —, dat het gevoel van geestelijke superioriteit boven de bewoners van het Oosten, waardoor de Grieken uit PERIKLES’ tijd zich kenmerken, betrekkelijk van zeer recenten datum is; en ten andere was het zelfs toen, toen het het sterkst zijn kon, geenszins algemeen: PLATO, in veel antithetisch tegenover de vox populi, bewaarde ook hier de zelfstandigheid en kalme objectiviteit van den echten wijsgeer: in den Phaedo spoort hij zijne volgelingen aan, de waarheid te zoeken, waar ze te vinden is, niet slechts bij de Hellenen, maar ook bij de „barbaren”; en zijne phantasieën over het leven na den dood legt hij in den mond aan ER den Armeniër. Het geloof aan den invloed der Oostersche volken op hun eigen kultuur heeft niet eerst in de Hellenistische periode bij de Grieken ingang gevonden, maar is hun van den beginne aan eigen geweest en door het ontwakende nationaliteitsbesef slechts tijdelijk onderdrukt: toen na den Peloponnesischen krijg in bittere tweespalt dit besef teloor ging en in Hellas zelf de politieke en oeconomische ontreddeering, om van de geestelijke te zwijgen, al meer om zich greep, toen had ook de nationale trots voorgoed een knak gekregen,

en was voor objectieve beschouwing van de praestaties der niet-Grieksche volken de baan weer vrij: ARISTOTELES' theorie, dat de „barbaren”, als *φύσει δούλοι*, aangewezen zijn zouden de Grieken te dienen, was, gelijk heel zijn staatsleer, verouderd op het oogenblik, dat hij haar uitsprak; en ALEXANDER toonde ook hierin meer staatsmanswijsheid dan zijn leermeester, dat hij diens raad, voor de Grieken als verwanten te zorgen, de barbaren als dieren of planten te gebruiken, beantwoordde met eene volledige gelijkstelling van Oosterlingen en Hellenen.

In de Hellenistische periode keeren dan langzamerhand de rollen om: ze geeft ook hier de te voren voorbereide verandering van alle verhoudingen te zien, waaraan onze moderne kultuur het aanzijn te danken heeft. Als eenmaal Oosten en Westen in één rijk vereenigd zijn, het rassenonderscheid ondermijnd, het centrum der kultuur naar het Oosten verplaatst en dat Oosten, althans wat het uiterlijk aangaat, gehelleniseerd is, dan kan van den vroegeren dunk der Hellenen nauwelijks een spoor overblijven. Veel meer nog dan voorheen komen de Grieken nu rechtstreeks in aanraking met de geheimzinnige wereld, die in hun mythen en legenden zulk een groote rol speelde, en, door geen chauvinistische vooroordeelen tegen de „barbaren” meer belemmerd, laten ze zich te sterker door haar imponeeren, naarmate ze zich te voren boven haar verheven hadden gevoeld. Al wat uit het Oosten komt, vindt thans belangstelling en waardeering, wordt gezocht en geprezen, zelfs boven eigen geestesprodukten: Oostersche boeken vinden hun weg naar de Grieksche bibliotheken, en de voorliefde voor de exotische literatuur bevordert, dat bij gebrek aan echte geschriften apokryphe worden opgenomen. Dat de den Grieken overal waar het over de geschiedenis der „barbaren” gaat, eigene „Anistoresie”

— de uitdrukking is van BAUMSTARK — zich ook hier gelden doet, en daardoor deze belangstelling voor de vreemde volken niet zóó ver gaat, dat ze zelf de vreemde talen leeren en er gebruik van maken voor zelfstandig onderzoek — hadden ze het gedaan, dan ware naar BELOCH's treffende opmerking reeds toen wellicht aan Assyriologie en Egyptologie het aanzijn geschonken —, pleit weliswaar niet voor hun historischen zin, maar doet aan den anderen kant nog meer de schaal overhellen ten gunste dier vreemde volken, inzoverre daardoor ook de Grieken afhankelijk worden niet enkel van de oude Oostersche bronnen zelf, maar van de interpretatie dier bronnen door de lateren. Zoo wordt weldra de oorspronkelijkheid der Helleensche kultuur, in de vorige periode, gelijk ik zeide, niet algemeen geloofd, algemeen prijs gegeven; de fabelachtige ouderdom der Oostersche traditie, die met eeuwen rekt in steê van met jaren en opklimt tot een tijd, waarvan de Helleensche kronieken zelfs niet droomden — BEROSSOS telt van den vloed tot op ALEXANDER's dood 36.215 jaren, terwijl de Parische marmerkroniek eerst met 1581 v. Chr. begint —, versterkt niet slechts het besef van de jeugd der Helleensche beschaving, waarvan reeds PLATO in den Timaeus gewaagt, maar doet ook al meer de meening ingang vinden, dat heel der Hellenen kultuur van het Oosten afhankelijk is, en de grooten onder het voorgeslacht hun wijsheid door verblijf in de landen der „barbaren” verworven hebben: waar de kultuur een zoo lange en oude geschiedenis had, daar moest immers de oorsprong van alle wijsheid gezocht worden (WENDLAND)! Den neerslag dezer opinie geeft de Hellenistische literatuur: ze bepaalt er zich niet toe, om, vroegere sporen volgend, objectief de nieuw ontsloten wereldstreken te beschrijven of hun historie bekend te maken, maar, toegevend aan de nei-

ging tot het romantische en fabelachtige, die, den Grieken nimmer geheel vreemd, door ALEXANDER'S ondernemingen niet weinig toegenomen was, komt ze er toe, de barbaarsche volken te idealiseeren en te projecteeren in hun kultuur datgene waaraan de wereld behoefte had, dat echter het afgeleefde Hellas uit zich zelf niet meer bieden kon; zoo legt HEKATAEUS VAN ABDERA in zijne beschrijving van Egypte — een der meest gelezen werken in dit genre — idealen van zijn tijd, het verlichte despotisme, de rationalistische religie, politieke denkbeelden der Ptolemaeën, in de historie der Pharaonen (WENDLAND), en zoekt den heilstaat niet meer in mythische streken, maar op aarde, aan de oevers van den Nijl. Daarbij komt, dat dergelijke romantische phantasieën gretig werden gelezen en niet minder gretig wellicht nageschreven, terwijl geschriften van werkelijke historische waarde, door Oosterlingen zelf in de Grieksche wereldtaal op grond van eigen onderzoek geschreven, als de „Babylonische geschiedenis” van BEROSOS, den Babylonischen priester van BEL en MANETHO'S *Αἰγυπτιακά*, in de Hellenistisch-Romeinsche wereld, wanneer men althans van Joden en Christenen afziet, weinig of geen aandacht trokken, en eerst in onzen tijd door de Assyriologie en Egyptologie in eere zijn hersteld. De inkleeding beheerschte den smaak, niet de inhoud. Daardoor echter zijn de Grieken zelf mede oorzaak, dat ook de „barbaren” meer en meer afwijken van den weg der historie, en, niet tevreden met den voorsprong dien hun kultuur had in haar oudheid, door allerlei tendentieuze verzinsels ook van hun kant de afhankelijkheid der Helleensche wijsheid van de hunne trachten aan te toonen. Zoo is reeds in de oudere Joodsche traditie bij de Joden de oorsprong van alle kultuur te zoeken, houdt EUPOLEMUS MOZES voor den eersten wijze, den uitvinder van het letterschrift,

heeft volgens ARTAPANUS ABRAHAM de Egyptenaars in de astrologie onderwezen en verklaart de Joodsche wijsgeer ARISTOBULUS MOZES zelfs voor den vader der Grieksche filosofie.

Zijn eindpunt heeft dit proces bereikt in de volgende periode, door RITTER gekenschetst als een tijd, „die alles Hellenische in Beziehung zum Orient zu setzen und allen philosophischen Tiefsinn von geheimnisvoll überlieferter Priesterweisheit abzuleiten bemüht war“: voor de Neo-Pythagoreërs en Neo-Platonici zijn een THALES en een PHERECYDES, een PYTHAGORAS en een PLATO leerlingen geweest der Egyptische priesters, van Chaldaeën en Magiërs, ja zelfs van de Indische Brahmanen; en de laatsten gaan ten slotte zoover, dat naar hun voorstelling de Grieksche wijsgeeren eigenlijk niet anders gedaan hebben, dan leerstellingen verkondigen, die in de overlevering der Aziatische volkeren reeds lang uitgewerkt en verbreid waren (ZELLER).

Zoo komt deze gedachte ook bij de kerkvaders, in de oud-Christelijke literatuur. Hier is echter tevens een nieuwe factor in het geding, een factor, die ten deele ook reeds bij de Joodsche schrijvers te constateeren valt: de factor der Goddelijke Openbaring; en daardoor komt voor hen het probleem anders te staan. Bij de kerkvaders gaat het niet meer over den invloed van het Oosten in het algemeen, zelfs niet over den invloed van Israël als Oostersch volk, maar over de Woorden Gods, die aan dat volk waren toebetrouwd, en hunne beteekenis voor de volken. Waar eenerzijds het bestaan van veel goeds en veel schoons in het Grieksche heidendom niet te loochenen viel, aan den anderen kant echter de verdorvenheid van de heidensche wereld vaststond, en met hetgeen Gods genade ook den mensch die van Hem afweek, nog liet, geen

rekening werd gehouden, wjl het rechte inzicht daarin ontbrak, daar moest wel dat goede en schoone worden toegeschreven aan vage en verworden herinnering van de oorspronkelijke kennisse Gods, aan eene algemeene Oeropenbaring, of ook aan rechtstreeksche ontleening aan het Oude Testament.

Voor CLEMENS VAN ALEXANDRIË geldt PLATO kortweg als ὁ ἐξ Ἑβραίων Φιλόσοφος; volgens JUSTINUS zou dezelfde filosoof heel het Oude Testament gekend hebben; anderen maakten, gelijk reeds de Joodsche Apologetiek gedaan had, Griekenland's wijsgeeren tot leerlingen van MOZES, of hielden religie en filosofie der Hellenen voor het werk van gevallen engelen, die de waarheid gestolen hadden, *ab angelis desertoribus proditae*, gelijk TERTULLIANUS het uitdrukt ten opzichte van astrologie en magie; PHILASTRIUS VAN BRESCIA, een bisschop die tegen het einde der 4de eeuw leefde, ging in zijn werk over de *diversae hereses* zelfs zóó ver, dat hij, met alle chronologie spottend, de beweringen der Alexandrijnsch-Joodsche filosofen over een oeroude Grieksche vertaling van den Pentateuch, waaruit behalve vele andere oude dichters en wijsgeeren, ook PYTHAGORAS en PLATO hun voortreffelijkste gedachten geput zouden hebben, overbrengt op de lang na ALEXANDER ontstane Septuaginta!

Soortgelijke uitingen vindt men bij andere Christelijke schrijvers der oudheid: steeds keert bij hen in verschillenden vorm de gedachte weer, dat het goede in de heidenwereld, om de woorden van GRUPPE te bezigen, te beschouwen is „als eine Vergrößerung der den Ervätern rein mitgeteilten göttlichen Wahrheit.”

Ditzelfde standpunt wordt dan de eeuwen door door de Roomsche theologen ingenomen, en vond met name in de 17de eeuw — ook onder andersdenkenden — niet

weinig aanhangers: VOSSIUS in zijn boek *De Theologia gentili et physiologia christiana sive de origine ac progressu idololatriae*, dat in 1642 alhier verscheen, *La religion chrétienne autorisée par le témoignage des auteurs payens* van den Jezuïet DOMINIQUE DE COLONIA, straks DILHERR, BOCHART, de Fransche bisschop HUET, zij allen gaan min of meer van dezelfde gedachte uit; in Engeland vindt de meening, dat het heidendom niets anders is dan eene verminkte oorspronkelijke Openbaring, zelfs tot in onzen tijd weerklank, en is nog door GLADSTONE in zijn *Iuventus mundi* verdedigd (GRUPPE).

Onder den invloed der Calvinistische Reformatie — LUTHER neigde meer tot het standpunt van de kerkvaders en van Rome, al deelde hij het niet ten volle — treden bij de Gereformeerden, aanvankelijk althans, andere gezichtspunten op den voorgrond: het door CALVIJN op grond van de leer der Schrift geponeerde dogma der gemeene gratie wees een gansch anderen weg, om de overeenstemming te verklaren, dan de ontleeningstheorie bood — SCALIGER met zijn universalistische beschouwing der oudheid was een Calvinistisch philoloog —; maar doorgestaan op dezen weg is men eerst in onzen tijd. De Romantiek — terecht is de moderne Orientalistische wetenschap haar dochter genoemd — nam de oude voorstelling weer op, en verkondigde opnieuw de afhankelijkheid der Helleensche kultuur van de Oostersche: de 4-deelige *Symbolik und Mythologie der alten Völker, besonders der Griechen* van FRIEDRICH CREUZER, die zich openlijk tot de Romantici rekende, levert er het bewijs voor. In 't bijzonder op de filosofie toegepast wordt ze dan straks door GLADISCH en RÖTH: terwijl de eerste als vaststaand aanneemt, dat in de voornaamste stelsels der vóór-Sokratische filosofie zich de wereldbeschouwing der vijf Oostersche

hoofdvolkten weerspiegelt — in het Pythagoreïsche die der Chineezzen, in dat der Eleaten de Indische, in HERAKLITUS' leer de Perzische, in EMPEDOKLES de Egyptische, in ANAXAGORAS eindelijk de Joodsche —, meent RÖTH de Grieksche wijsbegeerte grootendeels uit de Egyptische theologie en voorts uit Zoroastrische ideeën te kunnen afleiden (ZELLER).

Dat aan den grooten antipode der Romantiek, het rationalisme der „Aufklärung“, weerlegging van dergelijke phantastische hypothesen niet moeilijk viel, behoeft ons niet te verwonderen; het zette zich er toe met eene heftigheid, die ook voor oningewijden den dieperen achtergrond van dit geschil bloot legt. Want dat die achtergrond inderdaad niet ontbreekt, blijkt reeds uit hetgeen GRUPPE over een dezer rationalisten, den door zijn *Antisymbolik* bekenden JOH. HEINR. VOSS opmerkt: „Voss bekämpft in seinen Gegnern nicht allein die Urheber wissenschaftlich discutirbarer Hypothesen, sondern zugleich Männer, die seinem protestantischen Bewusstsein zu nahe getreten sind; er wittert in den sich offen zu den Romantikern bekennenden Creuzer und Görres Anhänger des Pabstes...“ De onbestaanbaarheid van objectieve wetenschap was weer eens helder aan het licht getreden.

Door het rationalisme is de band tusschen Oosten en Westen vrij wel geheel doorgesneden: Voss in zijn *Antisymbolik*, LOBECK in zijn *Aglaophamus*, GROTE in zijn *History of Greece*, hebben als om strijd de juistheid der ontleeningstheorie betwist; CARL OTFRIED MÜLLER'S kritisch onderzoek der oudste sagen stelde het mythische karakter der Grieksche overleveringen omtrent het verblijf van Phoeniciërs en Egyptenaren in Hellas onomstootelijk vast, en scheen daarmee het recht te geven, elken invloed van het Oosten op het oudste Griekenland te loochenen:

uit zich zelf en door zich zelf had de Grieksche genius al datgene te voorschijn gebracht, wat aan het classicisme zoo bekoorlijk toescheen; de oorspronkelijkheid der Helleensche kultuur kon door geen man van wetenschap meer worden betwist; en wie het toch waagde te doen, die was een phantast: classicisme en rationalisme hadden gezegevierd, naar het scheen voorgoed; en zoo zeer werkten de gevolgen dezer overwinning na, dat zelfs van GRUPPE'S bezadigde uiteenzettingen over de „Möglichkeit der Übertragung orientalischer Vorstellungen nach Griechenland” (Culte und Mythen, I, §§ 20—22), die op geheel andere basis rustten dan die der Romantiek, nauwelijks notitie genomen werd.

Thans is daarin eens voorgoed verandering gekomen. De ontdekkingen in Assur en Babylon, in Egypte en op Kreta, in Klein-Azië en het Grieksche continent hebben heel het aspect der oude historie gewijzigd en met het classicisme ook de principieele isoleering der Helleensche kultuur, het lievelingsdenkbeeld van het rationalisme der vorige eeuw, voor altijd onmogelijk gemaakt: „die puristische Grundanschauung vom Hellenenthum” — aldus WACHSMUTH in zijne „Einleitung in das Studium der alten Geschichte” — „(ist) durch die fortschreitende Forschung und vor allem durch die monumentalen Funde nicht bestätigt sondern widerlegt worden . . . .”, een oordeel, dat reeds 8 jaar te voren GRUPPE in zijne „Culte und Mythen” in meer positieven vorm aldus had geformuleerd: „die Annahme einer intensiven Einwirkung der semitischen Cultur auf Griechenland (gewinnt) immer weitere Verbreitung.”

Sindsdien bevestigt iedere nieuwe ontdekking de juistheid van dergelijke uitspraken. Als in de dagen van SCALIGER

wordt thans weer heel de oudheid als één geheel beschouwd, dat men niet gesplitst kan behandelen, zullen niet juist de gewichtigste verschijnselen onverklaard blijven. Maar wat voor den Calvinistischen geleerde der 16de eeuw niet veel meer zijn kon dan eene aprioristische divinatie van zijn genialen geest, dat is voor de wetenschap onzer dagen een wel gefundeerde gevolgtrekking uit een steeds aangroeiend materiaal van onaantastbare feiten: de universalistische geschiedbeschouwing der oudheid, door SCALIGER als postulaat gesteld, door DUNCKER in zijne „Geschichte des Alterthums” zonder veel instemming in praktijk gebracht, door LEOPOLD VON RANKE met succes weer opgenomen, wordt thans alom als de alleen mogelijke erkend. „Der Zug ins Grosse,” — aldus LENSCHAU in het in 1905 verschenen werk „Die Altertumswissenschaft im letzten Vierteljahrhundert” — „der universalgeschichtlichen Zusammenhang ist den Darstellungen der griechischen Geschichte eigen geblieben, und auch diejenigen Forscher, die sich auf die Entwicklung des Griechenvolks beschränkt haben, können nicht umhin, überall die universalgeschichtlichen Zusammenhänge zu betonen. Dass bei der Aufdeckung dieser Beziehungen zwischen den Kulturvölkern des Altertums vielfach der Hypothese ein zu breiter Raum gelassen wird, das liegt in der lückenhaften Natur unserer Überlieferung begründet: wesentlich ist doch dabei die Überzeugung, dass zwischen den Völkern des Altertums von den entlegensten Zeiten her die engsten Berührungen und Einflüsse hin und her gegangen sind, und dass das wenige, was wir davon erkennen, nur ein geringer Bruchteil ist, dessen Vermehrung auch auf die Gefahr allzu küh-

ner Vermutungen hin immer aufs neue wieder versucht werden muss."

In deze richting gaat thans de wetenschap der oudheid met onvermoeibaren ijver voort. Steeds meerdere draden gelukt het haar bloot te leggen van het weefsel, dat reeds de oudste volkeren der oudheid en hun kultuur onderling verbindt. Meer nog: aan den wetenschappelijken horizon doemen geheele volkeren op, die, tot voor betrekkelijk korten tijd niet of althans niet veel meer dan bij name bekend, steeds duidelijker de „missing link" blijken te vormen in den geweldigen kultuurketen, waardoor reeds in de grijze oudheid de landen rondom de Middellandsche Zee worden omsloten en inzonderheid Oosten en Westen vereenigd: de overoude Sumeriërs, het vóór-Semitische volk van zuidelijk Babylonië; de uit de Amarnabrieven als Naharain bekende Mitani met hun Arische dynastie; de Chetieten, het machtige volk, dat inzonderheid door WINCKLER's opgravingen in Klein-Azië zooveel duidelijker voor onze oogen staat; de eerst thans in hun groote beteekenis zich ons vertoonende Elamieten; de Chaldi of Urartaeërs in Armenië, over wie LEHMANN-HAUPT zijn bekende werk heeft geschreven.

Dat al deze dingen er toe geleid hebben, steeds meer en steeds oudere betrekkingen tusschen de verschillende volken der oudheid aan te nemen en met name Oosten en Westen weer nauwer te verbinden, behoeft geen nader betoog: „eindringlicher als je" — oordeelt WACHSMUTH — „haben die Funde der jüngsten Vergangenheit gelehrt, wie viele Verbindungsfäden zwischen Orient und Occident hin- und herlaufen..."; en als tot bevestiging van dit oordeel heeft LEHMANN-HAUPT een werk toegezegd over de „Geschichte des Orients in seinen Beziehungen

zum Westen"! De Aegaeïsche Zee wordt niet meer als volkerengrens aangemerkt; en dat dit niet maar bloote theorie is, bewijst de thans door velen aangenomen hypothese, dat de Filistijnen oorspronkelijk Arische bewoners van het eiland Kreta (Kaphthor) zijn — waarmede tevens de verklaring gegeven ware voor de even bekende als raadselachtige combinatie „Kreti en Pleti” (Kretenzen en Filistijnen) —, en het huis, dat volgens Richteren 16 SIMSON doet instorten door het wegrukken der dragende pilaren, een specimen is geweest van het Aegaeïsche megaron-type! Is het dan wonder, dat men er niet meer over denkt, de Kretisch-Myceensche kultuur gescheiden van het Oosten te behandelen, en dat ED. MEYER reeds in de eerste uitgave van het tweede deel zijner „Geschichte des Altertums” het als de voornaamste taak van dit gedeelte der historie beschouwt „zu ermitteln, auf welchem Wege und in welcher Gestalt die orientalische Cultur ins Abendland gedrungen ist, und in welcher Weise die einheimische Bevölkerung sie sich zu eigen gemacht hat”?

Reeds hieruit ziet men, dat, dank zij den nieuwen ontdekkingen, ook de oudste geschiedenis van Griekenland een geheel ander aanzien heeft verkregen en op gansch andere basis opgebouwd worden moet, dan toen men haar begon met de gedichten van HOMERUS: „Einen engen Zusammenhang von Orient und Griechentum weist uns auch die älteste griechische Geschichte, wie sie vor unseren Augen auferstanden ist und aufersteht; und es handelt sich dabei nicht mehr um bodenlose Phantasien, wie bei Creuzer und der Romantik, und auch nicht mehr bloss um Ahnungen, wie 1812 bei Friedrich Thiersch, die Monumente reden jetzt eine unmissverständliche Spra-

che . . ." (NEUMANN): het zegt — om slechts op één punt te wijzen — toch waarlijk niet weinig, wanneer thans de zoogenaamde Dorische volksverhuizing met Israël's vestiging in het Jordaanland in verband gebracht en beider vermelding in de Egyptische overlevering als vaststaand aangenomen worden kan!

Nu gaat het hier zeker allereerst over den *prae-historischen tijd*, en is vandaar tot de historische toestanden der klassieke periode de sprong niet gering. Maar daartegenover staat *in de eerste plaats* de thans ook door de klassieke philologen al meer erkende waarheid, waarop o. m. door MARRET in het voorwoord voor de onder den titel „Anthropology and the Classics” in 1908 uitgegeven Oxford-lezingen gewezen werd, de waarheid, dat praehistorie en historie nauw met elkander verband houden, en met name de bestudeering der laatste veelszins niet tot haar recht komt, doordat de samenhang met den praehistorischen tijd uit het oog wordt verloren: de erkenning dezer waarheid is het, die niet slechts tot het zooeven genoemde werk, maar ook tot voordrachten als die van HOFFMANN over de vóór-Grieksche volken in Griekenland en hun invloed op de Grieksche taal en kultuur (Archäol. Anz. 1910, col. 549), en van BATES op het jongste Leidsche congres over „some Aegean survivals in Greek religion, as seen in Vase-Painting,” den stoot gegeven heeft: ook de grenzen tusschen praehistorie en historie vallen al meer weg, en ze zullen dit te sterker doen, naarmate door de vermeerdering van materiaal het gebied der historie vergroot wordt. Is eens de ontcijfering gelukt der raadselachtige inscripties uit het Minoïsche Kreta, waaraan EVANS zijn „Scripta Minoa” gewijd heeft, dan zou het zelfs dan moeilijk worden, de periode waarop ze betrekking hebben, zonder meer praehistorisch te noemen, wanneer ze, gelijk thans wordt ver-

moed, voor een groot deel niet anders zouden blijken te zijn dan inventarislijsten der oudere Kretenzische paleizen: en ook *nu* reeds, nu van een *lezen* dezer teekens nog geen sprake is, brengt EVANS ze in verband met de latere receptie van het Phoenicische alfabet in Griekenland!

Hierbij echter komt nu *ten andere* — wat zeker van niet minder belang is —, dat voor een nauwkeurig en objectief onderzoek op den grondslag der nieuwere ontdekkingen ook in historischen tijd genoeg sporen aan te wijzen zijn van den samenhang tusschen de Grieksche kultuur en de Oostersche, *mits men zich maar niet bepaalt tot de literatuur*, maar dat onderzoek ook tot *de onderste lagen* uitstrekt: want juist daarin openbaart zich het sterkst de historische continuïteit. Wie aan één voorbeeld de fundamenteele beteekenis van het hiermede gemarkeerde onderscheid zich helder voor oogen wil stellen, die lette op de *taal*: ook wanneer men in de geheimen van het Attisch niet verder is ingewijd, heeft men zich toch gewend, het als den zuiversten vorm van het Grieksch te beschouwen; hoe velen bedenken daarbij echter, dat dit zoo hoog geprezen Attisch van ISOKRATES en DEMOSTHENES, meer nog dan het Latijn van CICERO, een *kunsttaal* is, die zóó door geen Griek werd gesproken! En de levende *spreektaal* dan? Daarover oordeelt een Atheensch aristokraat uit den tijd van PERIKLES: „Waar de Atheners alle mogelijke talen te hooren krijgen, hebben ze uit de eene dit, uit de andere iets anders overgenomen. En terwijl de andere Grieken eerder (elk) hun eigen taal en levensgewoonten en kleeding hebben, is die der Atheners een mengelmoes uit alle Grieken en barbaren” (PSEUDO-XEN., De Rep. Ath. II, 7). Moge dit oordeel overdreven zijn en door hetgeen de opschriften van vazen en vervloekingstafeltjes leeren, niet geheel bevestigd worden

(over deze vraag loopen de meeningen uiteen), de kracht ervan gaat daarmede niet te loor; en dat te minder, waar wat van de taal geldt, ook ten opzichte van andere uitingen van het Grieksche geestesleven opgemerkt worden kan en in den laatsten tijd opgemerkt is. Zoo schrijft KARL DIETERICH (Berl. Ph. Wochenschr. 1911, col. 1461) over het Grieksche bijgeloof: „Der Aberglaube war ja bei den Griechen zu allen Zeiten hoch entwickelt und nur durch eine philosophische Oberströmung in einer kurzen Spanne höchster Entfaltung des individuellen Lebens zurückgedrängt worden; nach deren Verlaufen brach er mit doppelter Gewalt wieder hervor, zumal nach dem durch Alexanders Eroberungszüge die Fühlung des Griechentums mit dem Orient wieder fester geworden war und ein neues griechisch-orientalisches Volkstum auf den Trümmern des alten hellenischen Individualismus erwuchs.” Ook hier alzoo dezelfde scheiding, eene scheiding die zelfs meer en meer heel de Helleense religie blijkt te beheerschen, en daarom nooit uit het oog verloren kan worden, wil men zich niet tot haar verstaan den pas afsnijden. „Allgemein und mit Recht ist die Überzeugung verbreitet, dass die in der antiken Literatur erhaltenen religiösen Vorstellungen meist nur von einer kleinen aufgeklärten Minderheit geteilt wurden, und dass unter ihnen eine niedere Schicht angenommen werden müsse, die nur selten zutage trete, aber als die eigentliche oder wenigstens als die älteste Religion zu betrachten sei” (GRUPPE). Houdt men echter met dit onderscheid rekening, dan springt in het oog, hoe gering in de vraag van den invloed der Oostersche kultuur op de Grieksche de bewijskracht is van op de literatuur gebaseerde *argumenta*

ex silentio, en moet worden erkend, dat wat in het zooeven genoemde Engelsche werk LANG zegt over primitieve religieuze voorstellingen en gebruiken in Ilias en Odyssee — dat er nl. slechts weinig sprake van is, niet, omdat ze in dien tijd niet meer bestonden, maar wijl degenen voor wier ooren die gedichten bestemd waren, er niet meer aan geloofden —, mutatis mutandis ook van toepassing is op het vraagstuk, dat ons hier bezig houdt. Natuurlijk is dit op zich zelf niet toereikend, om het tegengestelde te bevestigen; met name daar waar de literaire overlevering ons in den steek laat, is de uiterste voorzichtigheid geboden, wil men geen gevolgtrekkingen opbouwen op onvoldoende praemissen; dat echter ook met deze onderlagen moet worden gerekend, staat thans evenzeer vast, als dat met name daarin de samenhang met het Oosten het duidelijkst aan het licht treedt.

De vraag, hoever in historischen tijd de invloed der vreemde kulturen op de Grieksche zich uitstrekt, is noch voor bespreking in een rede geschikt, noch in 't geheel thans reeds voor beantwoording rijp. Alleen minutieus onderzoek, dat zoowel over de détails als over het geheel loopt, over voldoende gegevens beschikt, en met de resultaten der nieuwere wetenschap rekening houdt, kan in dit opzicht succes doen verwachten. Dat daarbij de *methode* die men bij dit onderzoek volgt, van niet geringen invloed is, behoeft geen nader betoog: niet slechts heeft men zich te hoeden voor willekeurige combinaties, inzooverre gelijkheid van uitdrukking geenszins altijd overeenstemming in den inhoud beteekent, maar ook daar, waar wezenlijke identiteit onmiskenbaar schijnt, met het maken van dwingende gevolgtrekkingen omtrent *historischen samen-*

hang uiterst terughoudend te zijn. Zoo heeft — om slechts iets te noemen — HOPKINS (India old and new, 1901, blz. 150 vlg.) met verschillende voorbeelden uit het Oude Testament en den Rig Veda bewezen, dat ook woordelijk overeenstemmende uitspraken niet op elkaar behoeven terug te gaan (CLEMEN, Religionsgesch. Erkl. des N. T., blz. 12); en hetzelfde geldt van gebruiken, gewoonten, voorstellingen, enz.. Het is dus niet voldoende, de *mogelijkheid* van ontleening aangetoond te hebben: men moet ook, voor elk geval afzonderlijk, bewijzen, dat ze inderdaad bestaat; en daarvoor is allereerst noodig, dat andere verklaringen — uit de eenheid van den menschelijken geest, uit parallelle ontwikkeling, enz. — ontoereikend gebleken zijn; terwijl ook dan nog dikwijls een *non liquet* het eenige is, waartoe men komen kan.

Reeds op deze gronden nu is terugkeer tot de phantasieën van CREUZER en RÖTH niet meer mogelijk; de pogingen, door OTTO WILLMANN in het eerste deel zijner „Geschichte des Idealismus” aangewend, ze te doen herleven, kunnen ook voor sympathieker beoordeeling dan ze bij LORTZING gevonden hebben, niet als gelukt worden beschouwd; en in denzelfden zin moet over CAMPBELL’s theorieën in zijn „Religion in Greek Literature” het oordeel uitvallen. Ook de etymologische combinaties van moderne geleerden als BÉRARD in zijn „Les Phéniciens et l’ Odyssée (I, 1902; II, 1903) en ASSMANN („Das Floss des Odysseus, sein Bau und sein phoinikischer Ursprung”, 1904), die den Semitischen oorsprong van vele namen in de Helleensche mythen bewijzen moeten, houden tegenover wetenschappelijke kritiek geen stand. Zelfs schijnt volgens GRUPPE „im Gegensatz zu solchen vereinzelt Versuchen . . jetzt ziemlich allgemein anerkannt zu sein, dass es nur eine sehr geringe Anzahl von griechischen Gottes- und Kultbe-

zeichnungen phoinikischer Herkunft gibt": van de mythische namen waarschijnlijk alleen *Acheron*, ADONIS, GRYPS, IKAROS (IKARIOS), *Kimmerioi*, *Kabiroi*, KADMOS, MELIKERTES, MINOS, *Nektar*, TYPHON, van „Kultbezeichnungen" *Baitylos*, *Linos*(*lied*) en misschien *Megaron*. Ook hypothesen als die van GARDNER, die de sagen van PROMETHEUS e. a. en ook de Orphische mysteriën uit de religieuze overlevering van eene vóór-Arische, Kanaänitische bevolking in Hellas afleidt, hangen te zeer in de lucht, dan dat men er op voort zou kunnen bouwen.

Zoo zou ik verder kunnen gaan. Hoe weinig echter dit alles met de voorafgaande uiteenzettingen in strijd is, blijkt wel het duidelijkst hieruit, dat GRUPPE, die in zijne vermelding der zoeven genoemde werken zich voor hunne zwakke zijden niet blind toont, desniettemin spreken kan van eene op de meeste punten „fast durchgehende Kulturgemeinschaft der semitisch-griechischen Welt", die te duidelijker in het oog springt, naarmate onze kennis van de oude Oostersche volken in diepte toeneemt (BURSIAN'S Jahresber. CXXXVII, 65): niet op het getal der vaststaande ontleeningen, maar op de veranderde beschouwing van het geheel komt het aan.

Dat door deze verandering van gezichtspunt ook in de opvatting der verdere Grieksche historie — gelijk ook in de beschouwing van het Romeinsche wereldrijk — wijziging komen moest, valt niet moeilijk in te zien, kan hier echter om des tijds wille niet nader uiteengezet worden. Alleen ten opzichte van die periode der oude geschiedenis, waarbij zich deze wijziging het sterkst openbaart, het Hellenisme, zij mij één opmerking gegund. Voor het classicisme, dat van het autochthone karakter der Grieksche

kultuur een dogma gemaakt had, moest de Grieksche historie feitelijk eindigen daar, waar handhaving van dat dogma onmogelijk werd, d. i. toen Hellas in ALEXANDER'S wereldrijk werd opgenomen: voor het classicisme telt de Hellenistische periode niet mee, of liever, het moest haar om den niet te miskennen invloed van het Oosten, die zich in haar openbaart, als iets on-Griekschs, iets heterogeens, verwerpen. Rekent men daarentegen met den samenhang, die reeds in de oudste tijden blijkt te bestaan tusschen dezelfde landen, die onder ALEXANDER samengevoegd worden en, dank zij die samenvoeging, een steeds inniger kultuureenheid vormen, dan komt de zaak geheel anders te staan, en wordt voor den band tusschen Helleensche en Hellenistische geschiedenis het oog weer geopend. Zoo is het feit, dat het Hellenisme in de klassieke philologie thans weder op den voorgrond staat, niet slechts teekenend voor de richting, waarin de moderne wetenschap der oudheid zich beweegt, maar tevens een symptoom, dat ook van de zijde der klassieke philologen aan het Oosten weer grootere beteekenis voor het object hunner wetenschap toegekend wordt.

En nu *ten slotte* de vraag: hoe is tegenover de verbijsterende veelheid van al deze nieuwe en onverwachte dingen ons standpunt? Men zou kunnen betwijfelen, of afzonderlijke bespreking daarvan, na het tot dusver opgemerkte, nog wel noodzakelijk is: Christelijk en wetenschappelijk standpunt kunnen voor ons immers nooit tweeërlei zijn; ook in de uiteenzetting der feiten, ja in de keuze van het onderwerp, openbaart zich het beginsel; en dat naar mijne meening de universeele behandeling der oude historie, die thans alom ingang vindt, door ons met vreugde te begroeten is, zal wel niemand

verborgen zijn gebleven. Toch acht ik het niet overbodig, nog op een enkel punt meer opzettelijk te wijzen.

In de eerste plaats dan hebben we ons te wachten voor de voorstelling, als ware met de zooeven geschetste verandering van zienswijze op zich zelf voor ons het pleit gewonnen. Het Oosten is een veel omvattend begrip, en blijkt dat in klimmende mate te zijn, naargelang onze kennis ervan vermeerdert: het is geenszins uitsluitend Semitisch; en Semitisch is niet uitsluitend Israël. En ook al zou men Israëlitischen invloed op het Westen algemeen willen aanvaarden, dan ware daarmee nog niet zonder meer de strijd ten onzen gunste beslist. Alles hangt hier af van het metaphysisch uitgangspunt. Al ontken ik dus blijkens het voorgaande geenszins, dat er grond is voor de onder ons bestaande neiging, in hen die op de inwerking van het Oosten op de Helleensche kultuur den nadruk leggen, onze bondgenooten te zien, — wanneer men zich plaatst op het standpunt der Pan-Babylonisten, wanneer men in heel de overlevering van het Oude Testament vóór SAUL en DAVID eigenlijk niet veel anders dan mythen ziet, wanneer men met de „Religionsgeschichtler” ook de Christelijke religie uitsluitend uit de saamwerking van allerlei menschelijke factoren tracht te verklaren, in één woord, wanneer het geloof in eene Bijzondere Openbaring ontbreekt, dan staat men, *subjectief* genomen, niet veel dichter bij ons, dan het Rationalisme, dat van een samenhang tusschen Oosten en Westen niet weten wilde. En zeker kan het tot waarschuwing dienen, dat RÖTH uit den Zoroastrischen ideeënkring ook het Christendom afleidt; dat dezelfde GRUPPE, die den Ooster-schen invloed zoo sterk accentueert, desniettemin de empirische conclusie voor juist houdt, dat de religie, als geheel genomen, uit magie en de magie overwegend uit

verkeerde generaliseering ontstaan is; en dat — om niet meer te noemen — JENSEN met den held van het Babylonische GILGAMESCH-epos niet slechts den Griekschen ODYSSEUS, maar ook onzen Heiland identificeert!

In de tweede plaats geldt ook voor ons de boven gestelde eisch van voorzichtigheid; en dat te meer, waar de ontleeningshypothese altoos een tweesnijdend wapen is: wie lichtvaardig inwerking van het Oosten op Griekenland aanneemt, die breekt daarmee feitelijk de kracht van zijn verzet, wanneer, gelijk reeds in de oudheid geschied is, niet minder lichtvaardig het omgekeerde beweerd wordt. Terugkeer tot het standpunt der kerkvaders is voor ons dan ook evenzeer onmogelijk, als aanvaarding van de hypothese omtrent een Semitische oerbevolking in Hellas, of van FOURRIÈRE'S Danietentheorie; en wanneer men slechts met de „gemeene Gratie” rekest, dan zijn dergelijke theorieën — ik wees er reeds op — niet alleen overbodig, maar zelfs hinderlijk.

Voor ons ligt — en dit is tevens mijn *derde* opmerking — de voorname beteekenis der moderne opvattingen in iets anders: ze ligt hierin, dat, dank zij den nieuwen ontdekkingen, *heel het probleem van karakter veranderd is*: het gaat thans niet meer allereerst om de inwerking van het Oosten op bepaalde punten der antieke kultuur, op de Grieksche filosofie of Grieksche kunst of Grieksche religie, al blijkt die inwerking ook grooter en algemeener te zijn geweest dan nog niet zoo lang geleden werd aangenomen: het gaat om veel meer dan dat: de strijd over afhankelijkheid of zelfstandigheid der Helleensche kultuur heeft een hoogere oplossing gevonden in het inzicht in den *samenhang* van al de landen der oudheid, van heel de oude historie, in het hervinden van den gemeenschappelijken bodem, waarop het oude geestesleven is

ontstaan en gebleven. Welnu, in het op-den-voorgrond-treden van dien samenhang zie ik het eigenlijke punt, waardoor de moderne wetenschap der oudheid, haars ondanks, ons in het gevlei komt: voor ons is de *eenheid* van het menschelijk geslacht het uitgangspunt der oude geschiedenis; deze eenheid echter kan eerst dan tot haar recht komen, wanneer men *teleologisch* de historie der oudheid beziet: *God* is het, die de wereld regeert, die uit éénen bloede het gansche menschelijke geslacht heeft geschapen, die de volken heeft saamgebracht en hun ontwikkeling bepaald, die ook in de oude historie Zijn raad heeft verwezenlijkt en haar dienstbaar gemaakt aan de verlossing van *het menschelijk geslacht*, dat onder den vloek der zonde gebukt ging.

Toch is daarbij — en zie daar het *laatste* wat ik te zeggen heb — het Oosten en dus ook de al meer doordringende erkenning van zijne in de vorige eeuw zoo onderschatte beteekenis voor de klassieke oudheid, voor ons van niet gering gewicht. In het Oosten lag Edens hof, vanwaar het eerste menschenpaar uitging en de aarde bevolkt werd; maar door des menschen overtreding werd die hof gesloten en het vlammende zwaard van den Engel bewaakte zijn toegang; uit datzelfde Oosten komt straks, in de volheid des tijds, wanneer de welhaast voldragen wereldeenheid den akker van het menschelijk geslacht bereid heeft, het Evangelie, de goede tijding niet van den Σωτήρ Ἀγούστος, maar van den Zaligmaker der wereld, die het geestelijk Eden voor de menschheid ontsloten heeft: uit het Oosten is de ster, die den dageraad voorafgaat; uit het Oosten is het Licht, dat schijnt in de duisternis van het Westen, en Zijn genezende stralen uitzendt over heel de wereld, tot op onzen tijd toe.

Het tweede deel der mij opgelegde taak, immers voor den *rector* de hoofdzaak, komt mij voor, niet het eenvoudigste te zijn. Acht men die taak naar behooren vervuld door eene bloote chronologische opsomming der *fata academica* in het afgelopen jaar, dan behoeft zij voorzeker niet veel hoofdbrekens te kosten, al bestaat ook steeds het gevaar van een licht te constateeren onvolledigheid, en zou — om een voorbeeld te noemen — mijn hooggeachte ambtgenoot BAVINCK zich terecht er over kunnen beklagen, dat mijn voorganger van zijne benoeming tot lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, op den 19^{den} September van het vorige jaar, verzuimde melding te maken, een verzuim, dat ik hierbij herstellen moge. Anders echter komt de zaak te staan, wanneer men ook het verband tusschen de feiten, hun onderlingen samenhang, hun beteekenis voor het geheel schetsen wil, m. a. w. de *historie* der Universiteit tracht te beschrijven: dan toch geven niet slechts de grenzen van een academiejaar een veel te mechanische insnijding en een veel te kort tijdsbestek, maar liggen ook de gebeurtenissen nog te dicht achter ons, om ze naar hun juiste waarde te kunnen beoordeelen; omstandigheden waardoor de *rector* zijns ondanks niet zelden genoodzaakt wordt, van elke waardeering af te zien en met enkele vermelding der *memorabilia* te volstaan.

De gegrondheid dezer opmerking blijkt naar mijne meening aanstonds, wanneer ik, om daarmede te beginnen, op *twee belangrijke veranderingen* wijs, die in het Reglement onzer Hoogeschool werden aangebracht: de afschaffing van het semi-candidaatsexamen in de Theologische faculteit en die van het propaedeutisch examen voor a.s. juristen. Over de werking van deze vrij ingrijpende maatregelen kan eerst na verloop van tijd een oordeel geveld worden. Wat de *eerste* betreft, volsta hier daarom de opmerking, dat hij terugkeer bedoelt tot den ouden toestand, waarbij de theologische studie als geheel meer tot haar recht scheen te kunnen komen; ten opzichte van de *andere* zij alleen de wensch uitgesproken, dat het hiermee door den Senaat — op wiens initiatief door Directeuren tot dezen maatregel over werd gegaan — gebrachte offer op den duur in eene belangrijke vermeerdering van het getal der juridische studenten de gewenschte vruchten moge opleveren; dat hiervan bij het begin van dezen cursus nog niets te bespeuren viel — er werd door mij in de vorige maand slechts één jurist meer ingeschreven dan door mijn ambtsvoorganger —, behoeft op zich zelf geen reden tot teleurstelling te zijn, maar maant toch tot groote voorzichtigheid met dergelijke maatregelen, temeer waar vermindering van eischen, om daardoor vermeerdering van het aantal studeerenden te verkrijgen, een door zijne consequenties niet ongevaarlijk middel is.

Dat uit de beteekenis van het naar buiten tredende resultaat niet altijd tot de quantiteit van het verrichte werk kan geconcludeerd worden, heb ik zelf ervaren in de quaestie van het *nieuwe gebouw*, waarover ook de hoogleraren meer dan eens in het afgelopen jaar zijn geraadpleegd. Evenmin als in het jongste jaarverslag kan ook nu iets positiefs te dezer zake worden meedeeld;

amotie van de huizen, die het eigendom der vereeniging zijn, om op den vrij gekomen grond een nieuw gebouw op te trekken, wat eerst het plan was, bleek niet alleen tegen te hebben, dat het altoos vrij kostbaar is, maar ook met het oog op de betrekkelijk geringe diepte, waarover door het bekende servituut beschikt worden kon, en de moeilijkheid voldoende licht te verkrijgen, niet zeer aanbevelenswaardig te zijn. Aan den anderen kant leidden de onderhandelingen over het bekende „Felix Meritis”, dat aanvankelijk veel voordeelen scheen te bieden, niet tot het gewenschte resultaat. Of de thans in het werk gestelde pogingen, een vrij terrein te verwerven voor den bouw, succes hebben zullen, is op dit oogenblik nog niet te zeggen. Zoo zal er nog wel eenige tijd moeten verlopen, vóór van het door velen begeerde academiegebouw de eerste steen gelegd worden kan. Toch is de tot nu toe verrichte arbeid geen ijdele: hij heeft er toe geleid, dat men klaarder dan te voren zich rekenschap gaf van hetgeen men wilde en bereiken kon; en daarin is de sterkste waarborg gelegen, dat straks inderdaad bereikt wordt, wat men wil.

Bij de beraadslagingen over de bouwplannen werd algemeen de wenschelijkheid uitgesproken, dat in het nieuwe gebouw het *hospitium* niet zou worden opgenomen; dat daarmede echter geenszins de opheffing dezer instelling bedoeld is, behoef ik zeker niet uitdrukkelijk te verklaren, nu juist in den laatsten tijd haar nuttige zijde bijzonder op den voorgrond getreden is; natuurlijk komt de dank hiervoor in de eerste plaats toe aan Mevrouw de Directrice, wier goede zorgen langzamerhand zóó spreekwoordelijk geworden zijn, dat het uit oeconomisch oogpunt wellicht overweging verdient, voortaan alleen ervan te gewagen, als er iets aan ontbreken mocht.

Bibliotheek en *hospitium* hebben dit gemeen, dat ze beide onder voortreffelijke leiding staan, en beide aan plaatsgebrek laboreeren: voor de eerste ware dit euvel door eene grondige selectie wellicht te verhelpen; aanbevelenswaardiger schijnt voor onze omstandigheden mij het denkbeeld, alle krachten te concentreren op afzonderlijke faculteitsbibliotheken, ook al verlies ik de hieraan verbonden bezwaren geenszins uit het oog. Inmiddels zij dankbaar vermeld, dat de uitgave van een voor het gebruik onmisbaren catalogus aangekondigd is: moge hij niet te lang op zich laten wachten!

Wanneer ik nu tot de recensie der levende strijdkrachten overgaan mag, dan zij allereerst ootmoedige dank gebracht aan den HEERE, dat ik als rector niet heb behoeven te staan aan een graf: geen onzer directeuren, curatoren, hoogleraren of studenten werd door den dood weggenomen. En toch...? Wanneer SCHELTO BARON VAN HEEMSTRA voor twee jaren aan het verzoek, zich voor een vacature beschikbaar te stellen, had kunnen voldoen, dan zou dit jaar wellicht openlijk rouwbeton aan onze Hoogeschool niet ontbroken hebben. Zij daarom ook van deze plaats een woord van eerbiedige gedachtenis gewijd aan den rondborstigen edelman, wiens warme liefde voor allen Christelijken arbeid ook onze vereeniging en hare school zoovele jaren ten goede is gekomen.

In het college van *Directeuren* had overigens de gewone periodieke wisseling plaats. Ditmaal moest de heer KRAP zijn zetel ruimen; zij werd ingenomen door den heer VAN EEGHEN, die daarmede ten tweeden male zijne krachten voor onze Universiteit beschikbaar stelde; beiden komt voor hun toewijding ook de dank van den Senaat toe.

Constanter dan het college van *Directeuren* toonde zich dat der *Curatoren*, ook in zijne vacature: aftreding vond

dit jaar niet plaats, en de door DR. FRANSSEN open gelaten zetel kon nog steeds niet worden bezet. De val van den Wethouder van Onderwijs heeft tot onze blijdschap noch voor hem zelven, noch voor onze Universiteit nadeelige gevolgen gehad; zelfs heeft, voor zoover mij bekend is, het Curatorium niet eenmaal in Lochem behoeven te vergaderen. Het kan overigens kwalijk ontkend worden, dat met den groei onzer Hoogeschool ook het curatorschap steeds minder een sinecure begint te worden: de tusschen Curatoren en hoogleeraren gevoerde correspondentie zou het bewijs kunnen leveren, hoeveel meer of minder belangrijke dingen voortdurend hun aandacht en zorg vereischen.

Het moet daarom voor het College van Curatoren een reden tot groote voldoening zijn, dat door hun bemoeiingen en op hun voordracht tenslotte de uitbreiding van het getal der *hoogleeraren* plaats vond, waarnaar door velen reeds lang reikhalzend uitgezien was. Den 12^{den} Sept. j.l. werden DR. P. A. E. SILLEVIS SMIT, predikant bij de Gereformeerde Kerk van Amsterdam en DR. F. W. GROSHEIDE, predikant bij de Gereformeerde Kerk van Schipluiden, door H.H. Directeuren benoemd tot gewoon hoogleeraar aan de Vrije Universiteit, de eerste om onderwijs te geven in de ambtelijke vakken en de theorie der Zending, de laatste voor de Exegese van het Nieuwe Testament en aanverwante vakken; den 25sten Sept. daaropvolgende kwam bij den Senaat bericht in, dat beide heeren bij schrijven van 24 Sept. H.H. Directeuren hadden medegedeeld, de op hen uitgebrachte benoeming te aanvaarden. Daarmede is thans door de benoeming van *twee* hoogleeraren in de vacature-BIESTERVELD voorzien en zijn de heeren KUYPER en BAVINCK van het onderwijs in de vakken, die onze onvergetelijke

ambtgenoot met zooveel toewijding doceerde, ontheven; hun zij voor het waarnemen van dit onderwijs hier openlijk dank gebracht. Dat overigens deze benoemingen door velen met ingenomenheid begroet zijn, behoeft geenszins te verwonderen. De persoonlijkheid van Dr. SILLEVIS SMITT waarborgt eene ernstige behandeling der thans zoo op den voorgrond tredende ambtelijke vakken, terwijl zijne langdurige ervaring in de praktijk van het ambt den aanstaanden Dienaren des Woords van veel nut zal kunnen zijn; en wat Dr. GROSHUDE betreft, aan de eene zijde stelt zijne philologische „Schulung” hem in staat, aan de moderne ontwikkeling der Nieuw-Testamentische studiën met vrucht deel te nemen, en aan den anderen kant geeft toch zijn liefde voor onze beginselen goeden grond, te vertrouwen, dat in den philoloog de theoloog niet schuil zal gaan. Van harte heeten we beiden heeren in onzen kring welkom. Ruste des HEEREN zegen op hun academischen arbeid, en moge *hun* benoeming binnen niet al te langen tijd door meerdere worden gevolgd.

Want inderdaad, al mag nooit uit het oog worden verloren, dat inzonderheid bij eene Universiteit als de onze, die op principieelen grondslag staat, niet het *getal* der hoogleraren het voornaamste is, maar hun toewijding, hun liefde voor het beginsel, en bovenal hun onderlinge samenstemming; al mag niet vergeten worden, dat door uitbreiding de band vanzelf slapper en het gevaar voor divergentie van meening grooter wordt, — dat ook na de benoemingen die geschied zijn, nog verre na niet het normale aantal bereikt is, zal wel niemand ontkennen. De theologische faculteit is thans met 5 gewone professoren en 1 buitengewonen goed bezet, al is het de vraag, of de exegese van het O. T. op den duur niet een hoog-

leeraar voor zich *alleen* vorderen zal; in de juridische faculteit echter is reeds met het oog op het doctoraat in de staatswetenschap aanvulling dringend noodig; en wat de literarische aangaat, afgezien daarvan dat een afzonderlijke leerstoel voor oude geschiedenis en antiquiteiten geen weelde zijn zou, heeft ze, alleen om de studie in de Nederlandsche letteren bij ons mogelijk te maken, 2 of 3 hoogleeraren noodig. Daarbij is van eene wis- en natuurkundige faculteit zelfs nog geen spoor aanwezig, en staat de medische hoogleeraar BOUMAN alleen: de benoeming van Dr. VAN ASSELT tot zijn assistent zal zeker hem zelf bij zijn onderwijs ten goede komen, maar verandert niets aan zijne geïsoleerde positie. Ik zeg dit alles natuurlijk niet ter ontmoediging, veel minder, om straks weer voedsel te geven aan kritiek, wanneer nieuwe benoemingen langer uitblijven mochten, dan oningewijden noodzakelijk toeschijnt, maar opdat goed uitkome, hoeveel arbeid voor het jongere geslacht overblijft: niet aan het geld ontbreekt het ons thans in de *eerste* plaats, maar aan mannen, die, toegerust met velerlei gaven van wijsheid, in hun wetenschap God hebben leeren vinden. Leven we dan in het vertrouwen, dat op *Zijn* tijd de HEERE ons zulke mannen zenden zal; en wanneer soms door de veelheid der problemen van onzen tijd en den vorm waarin ze zich voordoen, door de kleinheid onzer krachten en de onvastheid van onzen geest, de strijd ons voor een menschenkind te zwaar schijnt en de zege onbereikbaar, scheppen we dan moed uit het devies dat onze Hoogeschool zich koos toen ze geringer nog was en zwakker: „Auxilium nostrum in Nomine Domini!”

Op de begrijpelijke vreugde over de uitbreiding van het getal der hoogleeraren werd helaas een schaduw geworpen, doordat ze ten slotte samenviel met de voorziening in de

leerkrachten, waaraan de Theologische School behoefte had: daardoor toch sprong, meer dan anders, de onnatuurlijke gedeeldheid van de opleiding tot den Dienst des Woords onder ons, in het oog. Dat ook in de kringen der Vrije Universiteit deze gedeeldheid ernstig wordt betreurd, blijkt — niet alleen — uit de omstandigheid, dat Directeuren, met het oog op de tweede beslissing der Synode, opzettelijk de ingekomen voordracht hebben aangehouden. Toch zal m. i. onze Hoogeschool goed doen, zich bij het bepalen van haar gedragslijn niet al te zeer door de opleidingsquaestie te laten beheerschen: niet de praktijk moet voor haar het eerste zijn, maar de wetenschap: en hoezeer ook op verschillende gronden relatie tusschen haar en de Kerk gewenscht is, vergeten mogen we nooit, dat in te nauwe aanhaling van den band gevaar is gelegen zoowel voor de wetenschappelijke *vrijheid*, als voor de wetenschappelijke *eenheid*: voor de *vrijheid*, in zooverre daardoor licht de Theologie al te zeer een kerkelijke wetenschap wordt; voor de *eenheid*, omdat te enge aansluiting de theologische faculteit van de andere isoleert, en reeds daardoor voor de laatste de band met het beginsel lossen zou kunnen worden. Het waarschuwend woord, dat op de laatste jaarvergadering de stichter onzer Hoogeschool hooren deed, moet daarom dankbaar worden aanvaard.

Behalve van deze benoemingen moet ik, wat de *hoogleeraren* betreft, nog melding maken van de onderscheiding, aan twee hunner te beurt gevallen: MR. D. P. D. FABIUS werd door den President der Fransche Republiek benoemd tot Officier van het Legioen van Eer, en hij die tot U spreekt door onze Vorstin tot Ridder in de orde van den N. L..

Bij het jaarlijksche bezoek der Koningin aan de hoofd-

stad werd H. M. ook namens den Senaat der V. U. hulde gebracht. Dat voorts onze Hoogeschool op het onlangs gehouden vierde internationale congres voor de geschiedenis der godsdiensten vertegenwoordigd was, acht ik met het oog op hare positie zeer verblijdend, al ben ik voor de bedenkingen, die met name tegen dit congres ingebracht worden kunnen, allerminst doof. De aangename dagen in Leiden zullen ook door hem gewaardeerd worden, die op zijn Christelijk standpunt een scheiding van geloof en wetenschap onaannemelijk moet achten.

Dat tot uiteenzetting van dat standpunt naast de geschriften der hoogleeraren een van de Universiteit zelve uitgaande periodiek van groot nut zijn zal, schijnt mij zeer waarschijnlijk: met vreugde vermeld ik daarom, dat de uitgave van een dergelijk tijdschrift in overweging genomen wordt; dat zij mogelijk blijken zal, is daarmede natuurlijk nog niet gezegd.

Hetzelfde geldt van het denkbeeld, den band tusschen onze Universiteit en hare oud-leerlingen nader aan te halen. —

In de vacatures der *Commissie van Toezicht*, bedoeld in art. 201 H. O. W., werd door de Regeering op waardige wijze voorzien door de benoeming der heeren MR. J. C. BARON BAUD, procureur-generaal bij het gerechtshof te Amsterdam, en MR. M. W. L. S. BILDERDIJK, lid der Gedeputeerde Staten van Utrecht. De eerste werd tevens als haar voorzitter aangewezen. Hun benoeming waarborgt den voortduur der aangename samenwerking, die tusschen de Commissie en de hoogleeraren der Universiteit van het begin af bestaan heeft.

Bij den aanvang van mijn rectoraat heb ik gerecenseerd 141 *studenten*, in den loop van het jaar ingeschreven 30 (15 theologen, 8 juristen, 4 literatoren en 3 medici), zoodat hun geheele getal thans 171 bedraagt, en wel 86

theologen, 54 juristen, 22 literatoren, 8 medici en 1 in de wis- en natuurkunde. Ofschoon dit getal in vergelijking met vorige jaren vrij groot is, kan toch bezwaarlijk worden ontkend, dat, ook al rekent men met de onvolledigheid onzer Hoogeschool, het op verre na niet in evenredigheid staat tot de sterkte der Gereformeerde bevolking in ons land, en is met het oog hierop het vermoeden niet ongewettigd, dat nog steeds vele jongelieden, die bij ons moesten en konden studeeren, aan de Openbare Hoogeschoolen hun opleiding ontvangen. In zoverre is de benoeming van Gereformeerde hoogleeraren aldaar, op zich zelf natuurlijk iets zeer gewoons, voor onze Universiteit niet geheel zonder bedenking.

Natuurlijk bedoelt de laatste opmerking geenszins te ontkennen, dat op de betrekkelijke kleinheid van het aantal onzer studenten ook andere factoren van invloed kunnen zijn: ik denk hier met name aan eene zaak, die in dit verband reeds meer dan eens aanleiding gegeven heeft tot niet altijd even objectieve beschouwingen van hen die ze in de eerste plaats betreft, die echter ook aan de aandacht der hoogleeraren geenszins ontgaan is. De Vrije Universiteit staat voor al haar *onderwijs* op den grondslag der gereformeerde beginselen. Maar volgt daaruit, dat instemming met dien grondslag ook van haar *studenten* moet worden geëischt? Zooals ze daar ligt, zullen niet velen deze vraag bevestigend willen beantwoorden: eene Universiteit is geen Seminarie: ze opent haar poorten voor elk die er binnen gaan wil en aan de wettelijke vereischen voldoet. Maar van de *examinandi* dan? En zoo ja, moet hiervan uit het examen zelf blijken? Hier staat het stellen der vraag zeker niet meer met beantwoorden gelijk. Van deze plaats zij daarom alleen geconstateerd, dat de ook onder ons gerezen twijfel, of de

thans geldende regeling wel voldoende zekerheid biedt, geenszins alleen daarin zijn oorzaak vindt, dat door een bijzonder geval deze gewichtige quaestie meer actueel geworden is.

Het aantal promoties, dat ik te vermelden heb, is geringer dan dat van het vorige jaar: het bedroeg thans 6; het doctoraat in de Rechtswetenschap verwierven de heeren C. VON MELJENFELDT en G. H. B. v. D. BOOM, dat in de Godgeleerdheid de heeren D. J. v. KATWIJK, K. DIJK, H. A. v. ANDEL en J. G. UBBINK. Daarmede is het totale getal van hen, die aan onze Universiteit den doctoralen graad verworven hebben, gestegen tot 72: 12 in de Letteren, 27 in de Theologie, 33 in de Rechten.

In de literarische faculteit werd het examen, bedoeld in art. 135 H. O. W., afgelegd door 1 student, evenwel zonder succes; voor het prop. examen in de Theologie slaagden 9 candidaten en werden 4 afgewezen; voor dat in de Rechten slaagden er 5; het eerste deel van het doctoraal examen in deze faculteit deden 2 candidaten, waarvan 1 slaagde, het tweede deel 1 (met goeden afloop).

In de juridische faculteit hadden 8 candidaats-examens plaats, waarvan 2 onvoldoende waren; het eerste deel van het doctoraal examen werd door 3 studenten met, door 1 zonder gunstigen afloop afgelegd; voor het tweede deel slaagden alle candidaten (3).

In de theologische faculteit eindelijk werd het volledige candidaats-examen afgelegd door 4 studenten, die allen slaagden: voor het eerste deel meldden zich 9 examinandi aan, van wie 2 afgewezen moesten worden, voor het tweede deel 10, die allen voldoende bleken. Doctoraal examen werd aldaar 3 maal afgenomen, steeds met gunstigen uitslag.

Ook dit jaar zag de Senaat zich helaas genoodzaakt eenige malen over te gaan tot de uitoefening van *tucht*;

1 student onttrok zich daaraan, door de Universiteit te verlaten. Met nadruk werd er vanwege den Senaat op gewezen, dat in dergelijke dingen zoowel voor hoogleeraren als studenten een reden tot verootmoediging gelegen is. Wanneer dit bij voortduring erkend wordt, zal ook van de oefening der tucht een zegen uitgaan voor onze Hoogeschool.

Zoo ging dan ook dit jaar weer voorbij, in veel arbeid, veel overlegging, veel moeite, maar ook veel zegen van onzen God. Zij Hij ook in het jaar dat nu aanbreekt, onze Hoogeschool nabij, en moge ze, ook bij toeneming van uitwendigen bloei, steeds er van doordrongen zijn, dat haar die zegen in de eerste plaats van noode is, dat ze om des beginsels wille werd opgericht, en dat, gawe ze dat beginsel prijs, daarmede tevens haar bestaansgrond te loor ging; en leve voorts niet slechts onder haar hoogleeraren, maar ook bij haar discipelen in een tijd als de onze, waarin scherts en vermaak al meer waardeering vinden en ernst soms bijna een uiting van ontevredenheid schijnt, steeds klaarder het besef van de hooge roeping, die onze Vrije Universiteit, als waarlijk nationale Hoogeschool, te vervullen heeft niet slechts tegenover de kringen waaruit ze is voortgekomen, maar voor heel het volk van Nederland.

In het volle vertrouwen, Hooggeleerde ANEMA, dat ook in Uw hart deze wensch levendig is, ga ik thans van de rectorale waardigheid afstand doen en die leggen op de schouderen van U, mijnen opvolger. Dat ze mij zwaar gevallen is, zou ik niet durven beweren. En toch... Gij, mijn waarde ambtgenoot, zult weldra zelf kunnen oordeelen. Waar het moeilijkste werk van den rector niet datgene is, wat naar buiten treedt, maar voor een

niet gering deel bestaat in de zorg voor die tallooze kleinigheden, die door den out-sider nauwlijks gerekend worden, en toch, zal alles naar behooren geschieden, niet zelden de meeste aandacht vragen, daar zou het mij niet verwonderen, als het komende jaar U meer verzuchtingen ontlokte, dan andere jaren. Dat Ge desniettemin de ideëele opvatting van Uw hooge ambt niet prijs zult geven, waarborgt mij Uwe groote liefde voor onze zaak, Uw door veel strijd verkregen rotsvast geloof in haar diepste recht, Uw op het hooge gerichte levensbeschouwing. Daarbij zult Ge den bijstand hebben van een ab-actis, die zeker met niet minder bereidvaardigheid de rectorale zorgen met U deelen zal, dan zijn voorganger met mij. En mocht Ge desniettemin bevreesd zijn, dat de administratieve arbeid, die aan Uw ambt verbonden is, Uw op het groote aangelegden geest te zeer vermoeien zou, daar kan ik U tot Uwe geruststelling verzekeren, dat de keurige nauwkeurigheid van onzen wakkeren pedel, die, wanneer hij den 21 Nov. 1936 zijn zilveren ambtsfeest beleven mag, zeker niet minder zal worden gehuldigd dan thans zijn Leidsche collega, mijn taak niet weinig heeft verlicht.

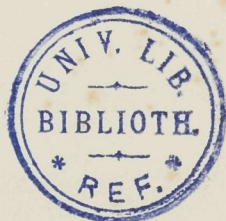
Zoo wensch ik U dan van ganscher harte geluk met de waardigheid, die ik in dit oogenblik aan U overdragen moge :

Salve rector, iterum iterumque Salve!

Van Uwe toestemming zeker, voeg ook ik bij dezen heilwensch voor U de immer noodige bede voor onze Hoogeschool, die Gij thans te besturen hebt :

Vivat, floreat, crescat Universitas Libera Reformata.

Ik heb gezegd.

BIBLIOTHEEK VRIJE UNIVERSITEIT

3 0000 00381 2967

